

реформованого і сталість традиційного; все це проходить крізь сюжетні лінії долі всіх і кожного. Адже кожна без винятку людина є представником певного етносу, нації, спільноти – отже, реальним втіленням цінностей, що продукуються духовними акцентами певної епохи. І ці «акценти», як правило, завжди по-своєму цікаві, неординарні, оригінальні і, безсумнівно, актуальні як для даного відрізка історичного часу, так і в прогностичних дискурсах на майбутнє.

Література:

1. Аксіологія освіти в сфері міжпредметного дискурсу: цінне, ментальне, наукове: Навчально-методичні матеріали до курсу з аксіології /Укладач Хрипко С. А./ – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 402 с.
2. *Джоб М.* Якість – не лише економічна категорія // Український промисловець. – 1999. – №6. – С. 13-14.
3. *Кинкулькин А.Т., Овчинников В.С.* Деятельность и духовный мир человека // Социально-политический журнал. – 1995. – №3. – С. 126-139.
4. *Колодний А. Филипович Л.* Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів: Логос, 1996. – 182 с.
5. Новый Завет. – Анахайм: Живой поток, 1998. – 1458 с.
6. Релігієзнавчий словник / Укр. асоц. Релігієзнавців: Відділ релігієзнавства: Ін-т філософії НАН України: За ред. А.Колодного, Б. Лобовика. – Київ: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
7. Сосенко Ксенофонт. Різдво – Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь. – К.: Український письменник, 1994. – 286 с.
8. *Фромм Э.* Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или Быть?: Пер с англ. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
9. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум Нравственность: Московские лекции и интервью. – М.: АО "КАМИ", Academia, 1995. – 245 с.
10. Цінності і константи української сакральної традиції – [режим доступу] - <https://www.religion.in.ua/main/analitica/6382-cinnosti-i-konstanti-ukrayinskoyi-sakralnoyi-tradiciji.html> сайт: Релігія в Україні – Аналітика.
11. *Шайгородський Ю.* Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації. // Український соціум 1 (1). – 2001р. – С. 41-48.
12. *Юркевич П.Д.* Вибране. – К.: Абрис, 1993. – 397 с.

УДК 130.2

Ангелова А.О.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

АРХЕТИПИ СТАРОГО ТА СТАРОЇ ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ МІФОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

Метою публікації є структурно-типологічний аналіз архетипів Старого та Старої. В результаті проведеного дослідження висвітлено полісемантичну природу та множинність архетипу Старого, який утворює цілий ряд міфологічних пар: деміург – володар потойбіччя, старий трикстер – культурний герой, мудрий віщун – сакральний

правитель, патріарх-першопредок – епічний герой. Наголошено, що крос-культурний образ Старої, давньої прародительки, повною мірою відображає амбівалентну природу архетипу: з одного боку, уособлює вітальність, з іншого – пов'язаний зі сферою смерті та зла. Доведено, що парадоксальність архетипів Старого та Старої віддзеркалена у міфологемі чарівного батьківства на схилі літ: «пізня» дитина є аномальною істотою, наділеною або гіпергероїчними функціями, або здатністю руйнувати культурний простір.

Ключові слова: старість, старіння, міфологія, архетип Старого, архетип Старої, філософія віку, релігійна геронтологія.

Ангелова А.О. Архетипы Старца и Старухи как структурно-семантический компонент мифологического мышления Целью публикации является структурно-типологический анализ архетипов Старца и Старухи. В результате проведенного исследования освещена полисемантическая природа и множественность архетипа Старца, который образует целый ряд мифологических пар: демиург – властитель потустороннего мира, старый трикстер – культурный герой, мудрый вещун – сакральный правитель, патриарх-первопредок – эпический герой. Подчеркнуто, что кросс-культурный образ Старухи, древней прародительницы, в полной мере отображает амбивалентную природу архетипа: с одной стороны, олицетворяет витальность, с другой – связан со сферой зла и смерти. Доказано, что парадоксальность архетипов Старца и Старухи отображена в мифологеме чудесного отцовства на склоне лет: «поздний» ребенок есть аномальным существом, наделенным либо гипергероическими функциями, либо способностью разрушать культурное пространство.

Ключевые слова: старость, старение, мифология, архетип Старца, архетип Старухи, философия возраста, религиозная геронтология.

Anhelova A. Archetypes of the Old Man and the Old Woman as a structural-semantic component of mythological thinking The purpose of the publication is a structural and typological analysis of the archetypes of the Old Man and the Old Woman. As a result of the study, the polysemantic nature and multiplicity of the Older's archetype are illuminated; it forms a number of mythological pairs: the demiurge and the ruler of the other world, the old trickster and the cultural hero, the wise creature and the sacred king, the patriarch and the epic hero. It is emphasized that the cross-cultural image of the Old Woman, the ancient progenitor, fully reflects the ambivalent nature of the archetype: on the one hand, it represents vitality, on the other hand it is connected with the sphere of evil and death. It is proved that the paradoxicality of the Old Man and the Old Woman archetypes is reflected in the plot of miraculous fatherhood in the declining years: the "late" child is an abnormal being endowed with hyper-heroic functions or the ability to destroy cultural space.

Key words: old age, aging, mythology, Old man's archetype, Old woman archetype, age philosophy, religious gerontology.

Постановка проблеми. Глобальний вимір та незворотній характер старіння суспільства робить актуальними дослідження з геронтософської проблематики. Старість як важлива складова життєвого циклу людини та сутнісна темпоральна характеристика світобудови є одним з глибинних архетипів свідомості. Історичні образи старості пережили значну трансформацію, архаїчний зміст цього віку значно відрізняється від його сучасного наповнення, хоча людство у своєму ставленні до даної проблеми несвідомо використовує певні стандарти з минулого, які хоч і втратили первинну суть, але все ще впливають на взаємини поколінь. Дослідження історичних та сучасних моделей старості потребує системного вивчення універсальних, крос-культурних, позачасових її ознак, які й відображає полісемантична природа архетипів Старого та Старої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. К. Юнг, досліджуючи вплив жіночого та чоловічого архетипів на світову культуру, визначав Мудрого Старця як універсальну фігуру світової релігії та міфології [1, с. 311]. У широкому сенсі юнґіанська школа, зокрема К. Естес, пов'язує архетип Старого з так званою «сенексною» силою, яка символізує могутній потенціал мудрої старості [2, с. 217]. Розпочавши дослідження архетипу Старого, К. Юнг та його послідовники зосередилися на окремому, найбільш розповсюдженому у світовій культурі аспекті, сутність якого полягає в ототожненні старості з мудрістю та сакральним знанням. Інший популярний напрямок вивчення архетипіки старості спрямований на виявлення пережитків культу предків у фольклорно-міфологічних сюжетах різних народів (Ю. Березкін [3], Д. Гаврилов [4], Н. Велецкая [5] та багато ін.). Проте міфологічні персоніфікації дідів мають значно складнішу та різноманітнішу семантику, яка, тиражуючись протягом культурного розвитку людства, залишається недостатньо дослідженою.

Метою наукової розвідки є структурно-типологічний аналіз архетипів Старого та Старої. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання: класифікувати та виявити семантику архетипічних образів старців; розкрити парадоксальність образу Великої матері у її зв'язку з міфологемою чарівного батьківства на схилі літ.

Виклад основного матеріалу. Міфологічна семантика старості є різнобічною та суперечливою: старіння постає передвісником неминучої смерті та водночас порогом нового життя, відображаючи анімістичну ідею реінкарнації; ознаки старості в характеристиках природних стихій і демонічних персонажів, з одного боку, походять від культу предків та різноманітних уявлень про загробне існування, з іншого – символізують прадавнє архаїчне начало, незрозуміле й непідвладне людям; старше покоління міфологізується як основа соціального організму, гарант передачі традицій та досвіду, за рахунок чого зберігається сила роду; міфологеми подолання старості, досягнення довголіття чи безсмертя співіснують із негативним ставленням до вічного життя та молодості; міфологічна статусність старців нерідко подається в контексті сюжетів про геронтоцид. Хоча в архаїчній свідомості дійсно домінує окреслене ще К. Юнгом ототожнення старості з сакральним знанням, культом предків та геронтократичним устроєм, міфологічні персоніфікації дідів мають значно складнішу та різноманітнішу семантику. Окрім фігури Мудрого Старця, з архетипом Старого пов'язані наступні образи:

Старий деміург. Старість як характеристика засновника та упорядника світу підкреслює його споконвічність, прадавність, сакральну владу над часом та простором, здатність урегулювати соціальні процеси. Наприклад, у майя однією з іпостасей творця світу на ім'я Іцамна був давній дідусь із беззубим ротом та зморшкуватим обличчям [6, с. 259]. Верховне божество угрів Нумі-Торум – це величний старець у розкішній одежі, що живе у величезному будинку «на сьомому небі» [6, с. 397]. Міфологічний типаж старого деміурга позначений ще однією важливою функцією: керування природними, у тому числі аграрними, циклами. Він міфологізується як небесний старійшина, що здійснює патронат сільськогосподарських процесів. Удмурти вірили, що голова місцевого пантеону Килчин часто з'являється на полях у вигляді статечного старця в білому одязі й значно покращує родючість [6, с. 301].

Володар потойбіччя. Як віщих старців уявляли й правителів потойбічного світу, чії характеристики несуть негативну семантику смерті. На думку А. Голана, цей ряд персонажів формує архетип Чорнобога. Окрім старості, їх належність до світу мертвих підкреслюється специфічними рисами: темний (чорний, коричневий, землистий) колір шкіри чи волосся, кульгавість, наявність рани чи іншого пошкодження тіла та ін. [7, с. 189].

Культурний герой. В образі літнього чоловіка нерідко уособлювався культурний герой, дарувальник матеріальних цінностей та знань. Наприклад, Бобо-Дехкон, покровитель землеробства у туркменів та узбеків, – міцний старець, який навчив людей обробляти землю (дав перший плуг, показав, як робити арики) [8, с. 98]. Бог майя старий Іцамна вважався творцем писемності, покровителем учених жерців [8, с. 259].

Трикстер. У вигляді комічного дідуся часто втілюється демонічний дублер-антагоніст культурного героя, пройдисвіт та бешкетник, порушник світопорядку, який водночас є ініціатором культуротворення. На думку П. Радіна, старість як характеристика трикстера, скоріше, означає істоту без віку, яка жила завжди [9, с. 235]. Старий трикстер-медіатор часто зображується як істота без статі, яка має подвійну природу, притаманну і мертвим, і живим. Цей міфологічний персонаж, залежно від ситуації, може змінювати вік: він обертається то на старого мудреця, то на юнака. Образ трикстера є рухливим та неозначеним, його ім'я табуйоване, тому воно варіюється: він зветься то дідом, то онуком, то старшим братом, то вождем, то твариною, то птахом. Наприклад, у міфології угрів пройдисвіт Мір-сусне-хум серед глузлих імен має й такі, що позначають його високий статус, могутню силу та поважний вік: «Князь-старець», «Старий пан», «Золотий богатир» тощо [10, с. 197].

Вішун. Старість у міфології асоціюється з сакральним знанням. Серед цілої низки міфологічних мудреців показовим є образ скандинавського бога Одіна, якого уявляли як одноокого старця в плащі та капелюсі. За словами А. Гуревича, «Одін – втілення вищої мудрості, він вважався витокком магії та поезії («меду Одіна»). Аби стати всезнаючим та зрозуміти руни, Одін приніс самого себе в жертву, повісившись на Світовому дереві, прохромив себе списом та віддав око в обмін на внутрішній зір – мудрість» [11, с. 174].

Сакральний правитель. Архетипічний образ мудрого старця, що є носієм сакральних знань та трансцендентної влади, був ідеологічною основою геронтократичного устрою. Міфологема літнього правителя з точки зору сучасного

розуміння старості є парадоксальною: це кремезний чоловік, довгі роки якого не впливають на силу та дієздатність. Архаїчні царі нерідко нагороджувалися епітетом «старий», що водночас не виключало уявлення про наявність у них величезної життєдайної потенції. Такий правитель є ідеальним для країни, він забезпечує бездоганний суспільний лад, що виключає можливість виникнення злощастя, катаклізмів та навіть запобігає появі злодіїв та шахраїв. Старого вождя, голову роду сприймали як такого, що має неабияку чоловічу потенцію, як батько народу, чії репродуктивні здібності впливають на добробут общини та передають силу предків [12, с. 33].

Патріарх-прародитель. Фігури сакральних родоначальників, з одного боку, пов'язані зі світом старості, що вказує на їхнє походження з культу предків, з іншого боку, несуть невичерпний первинний потенціал. Зазвичай вони мають гіперболізовані вітальні ознаки: великий зріст, міць, чималий апетит і т. ін. Наприклад, адигейський бог, зачинатель людства Тхагальодж – це могутній старий орач із довгою білою бородою та золотим посохом у руках; його чув'яки зшиті зі шкіри 90 зубрів, на обід він з'їдає бульйон з 10 биків та величезну кількість каші [13, с. 541]. Господар неба Ендур у міфах ороців, ульчів, нанайців – втричі вищий за людину непереможний старий [13, с. 397].

Тотемний предок. Образи старців, прародителів і покровителів нерідко пов'язані зі світом тварин. Така єдність є породженням тотемістичних вірувань. У осетинів господар парнокопитих (оленів, турів, кіз) та покровитель мисливців поставав як давній старий із довгою білою бородою, що мешкав на високій горі [13, с. 19]. Якутський дух Байанай, володар лісу, тварин та птахів, описувався як веселий галасливий старець із довгим сивим волоссям, який із задоволенням приймає від мисливців дарунки та жертви [13, с. 86]. У карело-фінській міфології сивобородим дідом зображали бога лісу Тапіо, від якого залежить вдаль полювання [13, с. 518]. Інколи першопредок безпосередньо поставав в образі тотемної тварини. Наприклад, господаря тайги Дуенте в міфах нанайців та ороців описували як величезного старого ведмедя [13, с. 200].

Епічний герой. Славетні воїни, герої міфів та епосу, нерідко характеризувалися як давні старці, що в даному контексті символізує їхню родову силу. У карачаєво-балкарському епосі нарт Йорюзмек – це могутній богатир, він навіть у глибокій старості залишається ідеалом військової доблесті. Показово, що слово «нарт» і донині перекладається не тільки як «герой», але й як «старий», «давній» [14, с. 26, 62]. Іншим варіантом даної міфологеми є приховування сили під машкарою старості. Персонаж фінно-карельського епосу Леммінкяйєн на бенкеті зачаровує всіх, за виключенням мийника посуду – сліпого, дряхлого дідугана, який згодом виявляється могутнім шаманом та вбиває зловмисника [15, с. 129].

Літній радник (маг-охоронець державного ладу). Цей образ, який також походить від архаїчного культу старійшин, виникає в період створення держав з авторитарною формою правління, що зберігають традиції родового укладу. Наприклад, у монгольських міфах правитель Шидургу-хаган охороняє кордони своєї країни, користуючись допомогою старої чарівниці. У китайській міфології безсмертний мудрець є найкращим радником та супутником імператора. Зокрема, правитель Венъван знайшов свого мудреця в особі Цзяна Тайгуна [16, с. 110], а легендарний імператор Яо, син якого виріс негідним та непоштивим, обирав наслідувача влади над Піднебесною серед мудреців [16, с. 60].

Через старих радників-медіаторів відбувалася сакральна легітимізація соціально-державного устрою.

Старець-немовля. Міфологічне осмислення фізіологічної схожості сенільних старих та немовлят, їх наближеності до межових точок буття людини, наявності в них трансцендентних знань породжують цілий ряд синкретичних образів, що поєднують риси старості та дитинства. Наприклад, персонаж монгольської міфології Цаган Ебугьон («білий старець») народився вже старим: його вагітна матір відмовилася дати води просвітленим бурханам, і ті помстилися, замкнувши її матку на сто років [17, с. 586]. Аналогічний сенс має міф про появу великого китайського мудреця Лаоцзи, прізвисько якого тлумачиться як «Стара дитина». Він перебував у череві своєї матері 81 рік та народився у вигляді сивоголового старця [18, с. 69].

Згідно з юнгіанською теорією, Мудрий Старий не є персонажем суто чоловічої психології, – він також може набувати певних ознак жіночого Анімуса, чоловічих рис жіночої психіки [19, с. 311]. Цей архетип завжди є полісемантичним, втілюючи в одному фольклорно-міфологічному образі амбівалентні комбінації смислів.

Не менш ємним та різноманітним за сенсом є архетип Старої. За словами прихильниці юнгіанського психоаналізу К.-П. Естес, яка досліджувала жіночий архетип у міфах та казках, «символ старої – один із найбільш поширених у світі втілень жіночого архетипу» [20, с. 38-39]. Він є найдавнішим та породжує різноманіття образів, актуальних і для сучасної міфотворчості. Архетип Старої є невід'ємною частиною тріади «дівчинка – німфа – стара», яка має крос-культурний характер. На думку Р. Грейвса, життєвий цикл жінки узгоджується в архаїчній свідомості з лунарними міфами, а троїстість є невід'ємною рисою єдиного фемінного образу: «Три фази Місяця – молодий, повний, старий – нагадували три фази буття матріарха: незаймана, німфа (жінка шлюбного віку) та стара...» [21, с. 8]. Р. Грейвс проілюстрував цю ідею на прикладі давньогрецької міфології, де жіночу тріаду «дівчина – німфа – стара» утворюють Ямба, Деметра та Баубо.

Найбільш давній культурний пласт відображає образ Великої Матері-богині, прародительки світу. У деяких сформованих за часів матріархату міфологічних системах взагалі відсутнє уявлення про чоловічих богів, а героями космогонічних та етіологічних міфів є переважно жінки. У міфах різних народів ідеться про те, як Велика Матір породжує Всесвіт, богів, людей та культурні цінності. Специфіка матріархальної стратифікації суспільства пояснює міфи про богинь-деміургів, які найчастіше є сестрами. Наприклад, долгани вшановували сімох сестер, володарок і творців природних стихій, сонця, місяця та землі. Народи Сибіру вірили, що світом керують дві жінки, напівлюди-напіволениці. В оповідях австралійського племені урабунна світ народжують дві змії-сестри. У меланезійських міфах дві сестри створюють пару «деміург – культурний герой»: старша народила сонце, місяць, а також вогонь, а молодша вкрала священну ватру та подарувала людям [22, с. 200-202].

Старість є поширеним атрибутом архетипу Великої Матері. Вона символізує не вік як такий, а давність, владу, авторитет. З образом матріархальної богині-деміурга пов'язаний культ жіночих предків, ознакою якого є поклоніння всім померлим представницям найближчих поколінь. Характеристики старих праматерів не мають рис

старечого знесилення чи руйнації плоті. Часто зображувана потворність, огидність їхньої зовнішності, скоріше, походить з архаїчного сприйняття первинного хаосу як чогось доантропоморфного та жахливого. Таким чином, старечі риси в образах праматерів є парадоксальним атрибутом негасаючої репродуктивної функції.

Міфологічні прародительки знаходяться, як правило, у медіальній локації: оскільки вони позачасові істоти з вітальними й мортальними характеристиками, то перебувають на кордоні людського та нелюдського світів. Праматір з'являється з підземного світу, спускається з небес або мешкає біля Світового дерева. Наприклад, у ханти-мансійському епосі стара Калтащ-еква, втілення матері-землі, живе біля семи беріз, еквівалентів Світового дерева [22, с. 335].

Праматері самі нерідко постають тілесною основою, матеріалом для створення людей та світу. Давні зображення жінок, так звані «палеолітичні Венери», є втіленням таких космогонічних уявлень. Жіноче тіло є віддзеркаленням Всесвіту: черво, що виношує зародок, символізує засіяну землю, груди, що годують дитину, пов'язані з образом небес, які поливають насіння дощем. Схоже значення має мотив народження живих істот із плювка старої чаклунки Сюетар у карело-фінському епосі. Тіло праматері може поставати і животворним матеріалом, і їжею. В ескімоській міфології старезна господарка підземелля годує свого гостя варивом із власної плоті: відрізаного боку та шмарклів [22, с. 53-54].

Міфологічна стара є й покровителькою ще не народжених душ. У міфах нанайців душі людей та тварин до свого втілення мешкають у вигляді птахів на гілках Світового дерева у володіннях Омсон-мами. У ороців таких бабусь дві: одна завідує людськими душами, інша – тваринними. У шаманській міфології маньчжурів покровителька дітонародження Омосі-мама зображувалась у вигляді жахливої баби з білим волоссям, виряченими очима, великим ротом та червоними зубами; вона разом із помічницями безперервно виготовляла маленьких дітей [23, с. 418, 409].

Образи прародительок повною мірою відображають амбівалентність архетипу Старої: з одного боку, вони уособлюють початок життя, родючість, найкращі риси материнства, з іншого – пов'язані зі смертю та небуттям, є символом зла та небезпеки. У деяких оповідях Великі Матері можуть поставати як однозначно доброзичливі захисниці та помічниці, володарки тварин, рослин та природних явищ. Наприклад, праматір якутів Аандархан Хотун (досл. «споконовічна поважна пані») – це сива стара шляхетної зовнішності, яка мешкає на священному родовому дереві. Героїня міфів інгушів та чеченців Жер-баба – літня віщунка, що годує людей хлібом, випеченим із первісного благодатного борошна [23, с. 49, 213].

Проте міфологічним прародителькам часто притаманні суперечливі характеристики, що відображають концептуальний зв'язок смерті та народження. Разом із захистом, вони водночас несуть і небезпеку для живих, що відображено в міфологемі дітовбивства. Такими є китайська праматір Гуйму й давньоєгипетська богиня Нейт: вони народжують, а згодом убивають власних дітей [24, с. 200-201]. Міфічний деміург папуасів, перша матір на ім'я Собра, є також і творцем демонів. Коли Собра відчуває голод, вона не гребує людськими дітьми, яких смажить та з'їдає [25, с. 30]. У казахів і киргизів є фігура семиголової старої Жалмауиз Кемпир – людоджерки та викрадачки

дітей. Притаманні їй риси володарки вогню, повелительки мертвих свідчать про походження цього образу від матріархального культу предків [26, с. 212].

Амбівалентність Старої Праматері відображена й у ритуальній практиці. Австралійські аборигени мурінбата під час проведення ініціації моделювали те, як стара жінка-матір Карваді ковтає та випльовує юнаків, – це дійство символізувало смерть та нове народження неофітів [27, с. 39]. Схожим за значенням є північно-австралійський ритуал «визволення дітей» із черева матріархальної прародительки Кунапіпі [28, с. 297-298].

Іншою характеристикою, яка підкреслює неоднозначність образу старої прародительки, є її демонічна репродуктивність. У світовій міфології наскрізним є образ старої породіллі: вона дає життя істотам, що стають джерелом зла та хаосу на землі. Такими є емегени, негативні персонажі нартського епосу, які швидко примножуються: одна стара бабця з величезними грудьми, закинутими за спину (ознака гіперматеринської функції), народжує по 100 емегенів на день, ці потвори пожирають усе живе, у тому числі й людей. Показово, що жінки-емегени споживають навіть власних новонароджених дітей [29, с. 14, 39]. Схожий образ присутній у міфології таджиків, вірмен, грузинів: матерями злих духів-девів є старі потворні велетки. Іноді такі демонічні старі постають у фольклорних творах як персонажі-помічники. У адигів ворожа до людей Нагучйца – матір племені карликів, людоджерка, горбата баба із залізними зубами та гігантськими грудьми – може допомагати головному герою, якщо йому вдасться непомітно підкрастися та посмоктати її молоко. Схожий персонаж абхазької міфології Ару Пап, підступна стара людоджерка зі зморшкуватим обличчям, величезними грудьми, довгим патлатим волоссям, перетворює людей та тварин на камінь. Проте якщо герою вдасться посмоктати з грудей старої відьми, він стає її молочним сином та надалі отримує від неї будь-яку допомогу [30, с. 65]. Варіантом амбівалентного материнського архетипу є сюжет чаклування, коли стара відьма створює зловороже військо з чогось неживого (пір'я, гілок, бадилля тощо).

Персонаж давньослов'янської міфології Баба Яга до своєї фольклорної трансформації також поставала праматір'ю тваринного та рослинного світу, на що вказує гіперболізація її статевих ознак. Підкреслена у казках жіноча фізіологічність старої як атрибут материнства поєднується з її безшлюбністю, що, на думку В. Проппа, відображає найдавнішу стадію первісного мислення, коли плодovitість не пов'язували зі статевими стосунками [31, с. 56-57]. У процесі християнізації Русі цей дух набув негативних характеристик, перетворившись із берегині на злу чаклунку: до образу Баби Яги пристали відьомські риси разом із переліком різноманітних людських вад. Як і решта представників Материнського архетипу, Баба Яга виступає як амбівалентний персонаж. Вона – помічник героя, дарувальниця чарівних предметів, і водночас людоджерка, яка викрадає дітей. На думку В. Проппа, це пов'язано з прадавньою традицією ініціації, коли посвяченням молоді керували старі жінки [31, с. 87-88]. Саме під час здобуття статусу дорослого юнаки переживали символічну смерть та народження – два процеси, невід'ємні від образу старої праматері. Тому образ Баби Яги є суперечливим: з одного боку, вона має ознаки господарки природи, керівниці юнацької ініціації, з іншого –

атрибути Яги (сліпота, кістяна нога та ін.) свідчать про її приналежність до світу мертвих.

На противагу створеному за часів архаїки амбівалентному або демонічному образу старої, більш пізня релігійна міфологія пов'язує з образами літніх жінок етичні цінності, певний фемінний ідеал. Численні агіографічні оповіді висувають на передній план героїню, яка несе характеристики святості, материнського милосердя, доброти. За словами К. Естес, «в ідеальному сенсі стара жінка уособлює гідність, опіку, мудрість, самопізнання, вірність традиціям, чіткі рамки та досвід» [32, с. 217].

З часом втрачає своє значення й міфологема Старої Праматері. З'являється мотив неприродності батьківства на схилі літ, який простежується в епосі та інших фольклорних жанрах різних народів світу. В казках непорочне зачаття у літньої жінки відбувається чарівним шляхом: від поцілунку померлого, від споживання магічного напою чи їжі, від споглядання якоїсь дивини, від чаклування, від контакту з твариною (релікт тотемізму) тощо. В інших випадках немовля знаходять, на нього перетворюється якийсь предмет (горошина, гілка), або старе подружжя всиновлює напівлюдину-напівтварину.

Така дитина, як правило, наділена надзвичайними здібностями, які є або корисними для суспільства, або, навпаки, руйнівними. Саме від старих батьків народжуються могутні культурні герої. В адигейському фольклорі великий герой Шауей є сином старого нарта Канжа [33, с. 16-17]. У скандинавському епосі йдеться про видатного воїна, який був сином 70-літнього конунга Харальда [34, с. 63]. З іншого боку, надзвичайно поширеною є міфологема поглинання такою дитиною всього культурного простору: у старої бездітної пари з'являється немовля, яке, зростаючи, має невгамовний апетит та пожирає все навкруги. Люди сприймають його як стихійне лихо та, інколи за допомогою самих батьків, убивають чудовисько. За іншим варіантом, діти старих порушують заведений порядок. Наприклад, син літніх батьків багато полює, внаслідок чого виникає загроза голоду. В удегейському фольклорі батько занадто спритного мисливця, дідусь Хуту, вимушений замкнути свого сина у труні [35, с. 112]. У цій крос-культурній міфологемі, вірогідно, відображена практика інфантоциду, обумовлена боротьбою за життєві ресурси.

Таким чином, присутній у різних міфологічних системах світу образ Старої Праматері має амбівалентне значення: з одного боку, вона є життєдайною родоначальницею природи та людини, з іншого – наділена інфернальними характеристиками, наприклад, здатністю народжувати демонів чи поглинати власних дітей. У більш пізніх фольклорно-міфологічних нашаруваннях міфологема Старої Праматері значно трансформується. Мотив чудесного батьківства на схилі літ постає як неприродне явище, «пізня» дитина є аномальною істотою, наділеною або гіпергероїчними функціями, або здатністю руйнувати культурний простір.

Висновки. Архетипи Старця та Старої мають полісемантичну природу. Множинним є архетип Старого, утворюючи цілий ряд міфологічних пар: деміург – володар потойбіччя, старий трикстер – культурний герой, мудрий віщун – сакральний правитель, патріарх-першопредок – епічний герой. Архетип Старої є нероздільною частиною тріади «дівчинка – німфа – стара», вікові характеристики якої перетворюються

на символічні. Крос-культурний образ Великої Матері-богині поєднує в собі риси незайманої дівчинки, спокусливої жінки дітородного віку та мудрої старої-прародительки. Образи прародительок повною мірою відображають амбівалентність архетипу Старої: з одного боку, вони уособлюють початок життя, родючість, з іншого – пов'язані зі смертю та небуттям, несуть зло та небезпеку. Таким чином, уже в традиційній культурі закладений амбівалентний смисл старості, яка, з одного боку, трактується як ознака близької смерті, як прагнення до узурпації влади, як символ стагнації, що заважає позитивним змінам, розвитку, оновленню, з іншого – асоціюється з мудрістю, традиціями, сакральним знанням. Подальший аналіз глибинних архетипів, що й донині обумовлюють ставлення до старості та літніх людей, сприятиме поліпшенню взаємодії старіючих осіб з іншими віковими групами, що позитивно впливатиме на загальну гуманізацію сучасного суспільства.

Література:

1. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / Карл Густав Юнг; [пер. с англ.]. – К.: Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. – 384 с.
2. Эстес К.-П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / Кларисса Пинкола Эстес; [пер. с англ. Т. Науменко]. – М.: София, 2006. – 496 с.
3. Березкин Ю. Е. Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/>
4. Гаврилов Д. А. Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре / Д. А. Гаврилов. – М.: Социально-политическая мысль, 2006. – 239 с.
5. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М.: «Наука», 1978. – 105 с.
6. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
7. Голан А. Миф и символ / А. Голан. – М.: Русслит, 1993. – 376 с.
8. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
9. Радин П. Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев / Пол Радин; [пер. с англ. В. В. Кирющенко]. – СПб.: Евразия, 1999. – 288 с.
10. Гаврилов Д. А. Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре / Д. А. Гаврилов. – М.: Социально-политическая мысль, 2006. – 239 с.
11. Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги / А. Я. Гуревич. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 352 с.
12. Национальный эрос в культуре: Тезисы докладов. – М. Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 77 с.
13. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
14. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев / [вступ. ст., коммент. Т. М. Хаджиевой]. – М.: Наука, 1994. – 656 с.
15. Петрухин В. Я. Мифы финно-угров / В. Я. Петрухин. – М.: «Астрель» – «АСТ», 2005. – 463 с.
16. Юань Кэ. Мифы древнего Китая / Кэ Юань. – М.: Наука, 1965. – 133 с.
17. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.

18. *Чжан Бо-дуань*. Главы о прозрении истины (У чжэнь пянь); [пер., коммент. Е. А. Торчинова]. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 1994. – 352 с.
19. *Юнг К. Г.* Душа и миф: шесть архетипов / Карл Густав Юнг; [пер. с англ.]. – К.: Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. – 384 с.
20. *Эстес К.* Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К.-П. Эстес; [пер. с англ. Т. Науменко]. – М.: София, 2006. – 496 с.
21. *Грейвс Р.* Мифы Древней Греции / Роберт Грейвс; [пер. с англ. К. Льюяненко; ред. И. Харитоновна]. – М.: У-Фактория, 2007. – 1008 с.
22. *Петрухин В. Я.* Загробный мир. Мифы о загробном мире: мифы разных народов / Петрухин В. Я. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 416 с.
23. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
24. *Шахнович М. И.* Первобытная мифология и философия / М. И. Шахнович. – М.: Наука, 1971. – 239 с.
25. *Петрухин В. Я.* Загробный мир. Мифы о загробном мире: мифы разных народов / Петрухин В. Я. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 416 с.
26. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
27. *Кабо В. Р.* Круг и крест. Размышления этнолога о первобытной духовности / В. Р. Кабо – М.: Восточная литература, 2007. – 328 с.
28. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
29. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев / [вступ. ст., коммент. Т. М. Хаджиевой]. – М.: Наука, 1994. – 656 с. – (Эпос народов Евразии)
30. Мифологический словарь / гл. ред. Мелетинский Е. М. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
31. *Пропп В. Я.* Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 2000. – 336 с.
32. *Эстес К.-П.* Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / Кларисса Пинкола Эстес; [пер. с англ. Т. Науменко]. – М.: София, 2006. – 496 с.
33. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев / [вступ. ст., коммент. Т. М. Хаджиевой]. – М.: Наука, 1994. – 656 с. – (Эпос народов Евразии)
34. *Стурлусон С.* Круг земной / Снорри Стурлусон; [подг. А. Я. Гуревич и др.]. – М.: Наука, 1980. – 687 с. – (Литературные памятники).
35. Фольклор удэгейцев: ниманку, тэлунгу, ехэ / Сост. М. Д. Симонов, В. Т. Кялундзюга, М. М. Хасанова. – Новосибирск: Наука, 1998. – 561 с.